IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

DİLDƏ İMPLİSİT MƏNA: MƏNANIN FORMALAŞMASININ KOQNİTİV, SEMANTİK VƏ PRAQMATİK MEXANİZMLƏRİ

Arzu Ismi gizi Ibrahimova
ADPU, Deputy Dean of the Faculty of Philology
https://orcid 0009-0002-3539-732X
Azerbaijan, Baku
https://doi.org/10.5281/zenodo.24021612

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilində implisit mənanın formalaşması semantik, praqmatik və koqnitiv mexanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında araşdırılır. Məqsəd birbaşa ifadə olunmayan informasiyanın hansı dil və kommunikativ vasitələrlə çıxarıldığını göstərmək və bu prosesi izah edən üçkomponentli analitik model təklif etməkdir. Tədqiqat nəzəri-konseptual və keyfiyyət yönümlüdür; müqayisəli, kontekstual və praqmatik təhlil metodlarından istifadə olunur. Model presuppozisiya, aspektual məna, faktiv predikat, fokuslaşdırma, dolayı nitq aktı, kontekstual inferensiya, frazeologiya və metafora ilə bağlı on müəllif nümunəsinə tətbiq edilir. Təhlil göstərir ki, implisit mənanın interpretasiyası dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, kommunikativ situasiyadan, danışanın niyyətindən və adresatın fon biliklərindən asılıdır. Məqalənin töhfəsi bu mexanizmlərin Azərbaycan dili materialı üzərində vahid analitik çərçivədə sistemləşdirilməsidir. Nümunələr korpusdan götürülmədiyinə görə nəticələr tezlik və ya ümumi dil istifadəsi haqqında statistik iddia daşımır.

Açar sözlər: implisit məna, Azərbaycan dili, praqmatika, koqnitiv linqvistika, semantika, presuppozisiya, implikatura.

IMPLICIT MEANING IN LANGUAGE: COGNITIVE, SEMANTIC AND PRAGMATIC MECHANISMS OF MEANING CONSTRUCTION

Abstract

This article examines implicit meaning in Azerbaijani through the interaction of semantic, pragmatic and cognitive mechanisms. It aims to identify how information that is not directly expressed is inferred and to propose a three-component analytical model. The study is theoretical-conceptual and qualitative, drawing on comparative, contextual and pragmatic analysis. The model is applied to ten constructed examples involving presupposition, aspectual meaning, factive predicates, focus, indirect speech acts, contextual inference, idioms and metaphor. The analysis indicates that interpretation depends not only on linguistic form but also on communicative context, speaker intention and the addressee's background knowledge. The article's contribution lies in systematising these mechanisms within a single framework and illustrating its application to Azerbaijani. Since the examples are constructed rather than corpus-extracted, the findings do not support statistical claims about frequency or language-wide distribution.

Keywords: implicit meaning, Azerbaijani, pragmatics, cognitive linguistics, semantics, presupposition, implicature.

Giriş

Kommunikasiyada ifadə olunan məna həmişə cümlənin birbaşa semantik məzmunu ilə məhdudlaşmır. Danışan informasiyanın bir hissəsini açıq bildirir, digər hissəsini isə kontekst, dil forması və ümumi biliklər vasitəsilə adresatın çıxarmasına imkan yaradır. Bu hadisə implisitlik çərçivəsində öyrənilir. İmplisit məna semantika, praqmatika və koqnitiv linqvistikanın kəsişməsində yerləşir: semantik quruluş interpretasiya üçün ilkin material verir, praqmatik mexanizmlər söyləmin kommunikativ funksiyasını müəyyənləşdirir, koqnitiv proseslər isə informasiyanı adresatın bilik bazası ilə əlaqələndirir.Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilində implisit mənanın əsas təzahürlərini təhlil etmək və semantik, praqmatik, koqnitiv komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini izah edən model təqdim etməkdir. Əsas suallar bunlardır: (1) implisit məna hansı dil vasitələri ilə yaranır; (2) semantik məzmun praqmatik nəticəçıxarma ilə necə əlaqələnir; (3) fon bilikləri interpretasiyaya necə təsir göstərir?

Grice H.P.(1989) danışıq implikaturasını söylənilən məzmundan əlavə, əməkdaşlıq prinsipi və kommunikativ gözləntilər əsasında çıxarılan məna kimi izah edir. Levinson (2000) ümumiləşmiş və xüsusi kontekstli implikaturaların fərqini sistemləşdirir. Sperber və Wilsonun (1995) relevans nəzəriyyəsində adresat söyləmi kontekstual fərziyyələr və koqnitiv səylə əlaqələndirərək interpretasiya edir. Sbisà (2021) presuppozisiya ilə implikaturanın funksional fərqlərini vurğulayır; bu da bütün dolayı mənaları eyni kateqoriyada birləşdirməyin düzgün olmadığını göstərir.

Azərbaycan dili materialı baxımından Yusifovanın (2021) rəng komponentli frazeoloji vahidlərdə implisit mənanı linqvokulturoloji kontekstdə araşdırması mövzuya birbaşa aiddir. Habibova (2024) presuppozisiyanın kommunikativ təsirini və müxtəlif diskurslarda rolunu nəzərdən keçirir. Bu işlər implisitliyin həm dil vahidlərinin xüsusiyyətləri, həm də onların işlənmə şəraiti ilə bağlı olduğunu göstərir.

Tədqiqat nəzəri-konseptual və keyfiyyət yönümlü dizayn əsasında aparılmışdır. Müqayisəli təhlil nəzəri yanaşmaların əlaqəsini, kontekstual-pragmatik təhlil isə seçilmiş ifadələrin dolayı mənasını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Material müəllif tərəfindən qurulmuş on Azərbaycan dili nümunəsindən ibarətdir. Hər nümunə üç meyar üzrə araşdırılır: (i) semantik göstərici və ilkin məzmun; (ii) kommunikativ kontekst və praqmatik nəticə; (iii) adresatın fon bilikləri və koqnitiv interpretasiyası. Nümunələr təbii korpusdan seçilmədiyinə görə onların tezliyi, reprezentativliyi və real nitqdə yayılması barədə nəticə çıxarılmır.

Təklif olunan model üç analitik komponentdən ibarətdir: semantik əsas, praqmatik inferensiya və koqnitiv interpretasiya. Bu komponentlər mütləq ardıcıl mərhələlər deyil; konkret söyləmdə fərqli dərəcədə aktivləşən, qarşılıqlı əlaqəli təhlil ölçüləridir.

1. “Aysel yenidən universitetə qayıtdı.” “Yenidən” təkrar hadisəni kodlaşdırır; əvvəlki universitet təcrübəsi presuppozisiya edilir. Adresat bu ifadəni əvvəlki vəziyyət haqqında biliyi ilə əlaqələndirir.

2. “Müəllim tələbələrin müzakirəsini dayandırdı.” “Dayandırdı” feili fəaliyyətin əvvəl davam etdiyini nəzərdə tutur. Əvvəlki fəaliyyət semantik-aspektual göstəricidən çıxarılır.

3. "Rəhbər verdiyi qərara görə peşman oldu." "Peşman olmaq" faktiv predikat kimi qərarın qəbul edildiyini fon məlumatı kimi təqdim edir; adresat qərar və sonrakı qiymətləndirmə arasında əlaqə qurur.

4. "Bu layihəni məhz tələbələr hazırlayıblar." "Məhz" fokus hissəciyi tələbələri alternativlərlə qarşılaşdırır. İmplisit kontrastın məzmunu kontekstdən asılıdır; başqa şəxslərin layihəni hazırlaması ehtimalı ön plana çıxır.

5. A: "Pəncərəni bağlaya bilərsinizmi?" B: "Əlbəttə." Sualın hərfi məzmunu imkan haqqındadır, lakin situasiyada dolayı xahiş kimi işlənir. Adresat qrammatik forma ilə kommunikativ funksiyanı fərqləndirir.

6. A: "Sabahkı konfransa hazırıqmı?" B: "Təqdimatın son variantı hələ göndərilməyib." Cavab birbaşa "hazır deyilik" demir. Konfrans konteksti və təqdimatın zəruriliyi əsasında hazırlığın tamamlanmadığı barədə implikatura çıxarılır.

7. "Mən də konfransda iştirak edəcəyəm." "Də" hissəciyi danışanın iştirakını başqa iştirakçı ilə əlaqələndirir. Müvafiq kontekstdə ən azı bir başqa iştirakçının mövcudluğu presuppozisiya olunur.

8. "Xəbəri eşidəndə onun ürəyi ağzına gəldi." Frazeoloji vahid hərfi anatomik məna daşımır; dil və mədəni biliklər əsasında güclü qorxu və ya həyəcan kimi interpretasiya edilir.

9. A: "Məqaləni bu gün təqdim edə bilərikmi?" B: "Mətnin bəzi hissələri hələ redaktə olunmalıdır." Cavab birbaşa imtina deyil, lakin təqdimatın təxirə salınmasının məqsədəuyğunluğu barədə dolayı qiymətləndirmə yaradır. Bu nəticə situasiyadan asılıdır.

10. "Onun bu sözləri kollektivdə soyuq münasibət yaratdı." "Soyuq" fiziki temperatur mənasından emosional uzaqlıq sahəsinə köçürülür. Konseptual metafora vasitəsilə münasibətlərdə səmimiyyətin azalması ifadə olunur.

Nümunələr göstərir ki, presuppozisiya və aspektual konstruksiyalarda semantik göstəricilər, dolayı nitq aktları və kontekstual inferensiyada praqmatik amillər, frazeoloji və metaforik ifadələrdə isə koqnitiv-mədəni biliklər daha qabarıq rol oynayır. Bununla belə, hər nümunədə hər üç komponent analitik baxımdan müəyyən edilə bilər. Deməli, model komponentlərin bərabər və sabit ardıcıllıqla işləməsini deyil, onların kontekstdən asılı qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Bu yanaşma Grice-in implikatura nəzəriyyəsi və relevans yanaşması ilə uzlaşır, lakin onları əvəz etmir. Modelin töhfəsi həmin izah ölçülərini Azərbaycan dili nümunələrinin sistemli təhlili üçün bir çərçivədə birləşdirməsidir. Təhlil həmçinin presuppozisiya, implikatura, dolayı nitq aktı və metaforik məna arasında fərq qoymağın vacibliyini göstərir.

Nəticə

Tədqiqat əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan dilində implisit məna leksik-qrammatik göstəricilər, kommunikativ kontekst və adresatın koqnitiv bilikləri arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində interpretasiya olunur. On müəllif nümunəsinin təhlili təklif olunan üçkomponentli modelin müxtəlif konstruksiyaların izahında tətbiq oluna bildiyini nümayiş etdirir. Məqalənin əsas töhfəsi implisit mənanın semantik, praqmatik və koqnitiv ölçülərini vahid analitik çərçivədə sistemləşdirməkdir.

Tədqiqatın məhdudiyyəti nümunələrin müəllif tərəfindən qurulması və korpus, eksperiment, yaxud statistik yoxlamanın aparılmamasıdır. Gələcək araşdırmalarda bədii, publisistik və

akademik mətnlərdən real nümunələr seçilməli, kodlaşdırma meyarları hazırlanmalı və interpretasiyalar müxtəlif adresat qrupları ilə yoxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Grice, H. P. (1989). Studies in the way of words. Harvard University Press.
2. Habibova, K. (2024). Speech effect function of presupposition. Linguistic Researches, (1). https://dergipark.anas.az/index.php/lingres/article/view/1163
3. Levinson, S. C. (2000). Presumptive meanings: The theory of generalized conversational implicature. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/5526.001.0001
4. Sbisà, M. (2021). Presupposition and implicature: Varieties of implicit meaning in explicitation practices. Journal of Pragmatics, 182, 176–188. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2021.05.027
5. Sperber, D., & Wilson, D. (1995). Relevance: Communication and cognition (2nd ed.). Blackwell.
6. Yusifova, P. (2021). Colour idioms in linguocultural comprehension of implicit meaning in the English and Azerbaijani languages. Journal of Language and Cultural Education, 9(2), 69–76. https://doi.org/10.2478/jolace-2021-0012